

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
Книга XXXVI

**БЕЛЕЖКИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ КНИЖОВНИЦИ
ДАМАСКИНАРИ – (БЕЗ)ЦЕНЕН ИЗТОЧНИК
ЗА КУЛТУРНАТА И ЕЗИКОВАТА ИСТОРИЯ¹**

Татяна Брага

Институт за български език, Българска академия на науките

**NOTES OF BULGARIAN DAMASKINAR WRITERS –
A PRICELESS RESOURCE FOR CULTURAL
AND LANGUAGE HISTORY**

Tatyana Braga

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

Резюме: В студията са представени резултатите от de visu проучването върху Одеските новобългарски дамаскини. Сборниците са част от колекция ръкописи на учения славист, историк, професор по история и литература на славянските народи Виктор Григорович. Настоящата разработка цели да представи и анализира всичките приписки, бележки и глоси, открити в дамаскините сборници, част от които се публикуват за първи път. Интерес представляват най-вече първичните приписки. Резултатите от изследването ще обогатят познанието за българската езикова, литературна, културна и църковна история през периода.

Ключови думи: история на българския език, Одески дамаскини, приписки, глоси, българска културна и езикова история

Abstract: The studio presents the results of the de visu study on the Odesa Modern Bulgarian Damaskins. The manuscripts are part of a collection of manuscripts by gathered the Slavic Viktor Grigorovich. The present work aims to present and analyze all the inscriptions, notes and glosses found in the Damaskines collections, some of which are being published for the first time. Of particular interest are the primary attributions. The results of the research

* Copyright of each paper stays with the respective authors. The works in the Papers of the Institute for Bulgarian Language are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International Licence (CC BY 4.0): <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>.

¹ Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранното споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия.

will enrich the knowledge of Bulgarian linguistic, literary, cultural and church history during the period.

Keywords: history of the Bulgarian language, Odessa Modern Bulgarian Damaskins, notes, glosses, Bulgarian cultural and linguistic history.

1. Въведение

Приписките са един много интересен обект за изследване, който разкрива по уникален начин миналото, културните нагласи, представите и миросгледа на книжовниците от различни епохи, те са обширно поле за проучвания върху културната и езиковата история. Някои са с явен отпечатък (автографи), други – запазват своята анонимност през вековете. Но във всички случаи те съхраняват значимостта на различните книги и писмени документи в съзнанието на колективния читател. В анонимните приписки се смесват епохи, проследяват се езикови характеристики, запаметява се информация за създателя на книгата. Известно е безпрецедентното унищожение на старото българско документално и книжовно наследство. Именно този факт нарежда приписките сред най-важните домашни извори от епохата на Средновековието и Ранното Възраждане.

Според д-р Елена Узунова „... тези записи, особено във вековете, когато няма самостоятелна българска държава, регистрират важни за общността събития от икономическия, политическия, културния живот на региона, на селището, на семейството. Така приписката, особено от XV до XVIII век, се развива, за да се превърне в специфичен жанр с определени характеристики, който да се прояви като предшественик и на послеслова, и на предисловието към съвременната книга“². Тези записи в българската ръкописна традиция стават ценен извор за датирането, историята и битуването на конкретни писмени паметници, понякога приписките се оказват със самостоятелна стойност, която в някои случаи дори надвишава стойността на самия писмен документ.

Предмет, цели и методология

Настоящият преглед цели да представи всичките приписки, записи и бележки, открити в Одеските дамаскини³, най-отдавна известните дамаскински ръкописи в науката, наскоро въведени в научно обращение (Брага/Врага 2022а). Писмените

² <<https://bnr.bg/radiobulgaria/post/100224198/pisahme-da-se-znae-ili-kak-belejkite-po-poletata-na-starite-bylgarski-rykopisi-se-prevtyshat-v-istoricheski-izvori> БНР> [13.10.2009].

³ Днес четирите новобългарски дамаскина от XVII – XVIII в. се съхраняват в Одеската национална научна библиотека. В изследването приех традицията ръкописните паметници да се назовават по мястото, където се съхраняват, в гр. Одеса. С името Одеските дамаскини ръкописните паметници бяха въведени в научно обращение.

памятници са открити от учения славист Виктор Григорович в Шипка, Зограф, Свищов и Вакарел (Григорович/Grigorovich 1848, 191). Заедно със значително количество други наши паметници те оформят т.нар. *сбирка на Григорович*⁴.

В. И. Григорович е славист, чието име и днес в науката се асоциира с учен, който насочва вниманието към дамаскината книжнина (Романски/Romanski 1937, 162), самобитен собствено български феномен, което бележи началото на ново, оригинално явление както в българската книжнина, така и в развитието на българския книжовен език (Мирчева/Mircheva 2001). Дамаскините привличат вниманието на изследователите още от средата на XIX век, с течение на времето са натрупани множество изследвания, в които дамаскините са анализирани като културно, литературно и езиково явление (Кувев/Kuev 1986; Мирчева/Mircheva 2001; Мирчева/Mircheva 2014, 34 – 53; Мичева/Micheva 2015, Мичева/Micheva 2016, 59 – 63; Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2007, 98 – 106; Митринов/Mitrinov 2005; Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013).

За пръв път Одеските дамаскини се споменават в книгата на В. Григорович „Очеркъ путешествія по Европейской Турціи (с картою окрестностей Охридскаго и Преспанскаго озеръ)“, още тогава ученият ги назовава „новобългарскіе рукописи“ (Григорович/Grigorovich 1848, 191). Всъщност по този начин В. Григорович за първи път открива и съобщава в научната литература, че българите имат книжнина, написана на говорим език. Дълго време науката разполага само с обща информация за тези ръкописи. Известно е само едно описание, издадено от В. Н. Мочулски (Мочулски/Mochul'skiĭ 1890: 100–118). Сборниците се споменават бегло в досегашната научна литература, в която присъстват по-скоро в реда на изброяването на дамаскини ръкописи. Статията предлага коригиран в резултат на *de visu* изследвания изворов материал, който в момента е труднодостъпен. Направените до този момент изследвания показват, че анализирани в тази публикация дамаскини съдържат голямо количество данни, които представляват интерес за българската езикова история и литература. Това аргументира актуалността и определя методологията на настоящото проучване.

Конкретната изследователска задача, която си поставя изследването, е да открие и анализира всичките бележки на книжовниците, създали Одеските да-

⁴ В. И. Григорович е първият учен, славист и българист, който осъществява пътешествие из европейските владения на Османската империя през 1844 – 1845 г. По време на научната си командировка ученият събира значително количество ръкописи, които оформят *сбирка на Григорович*, в нея се намират много ценни наши старобългарски ръкописи: Григоровичевият паримейник, Охридският апостол, Боянското евангелие и др. Голяма част от тази уникална колекция ученият приживе подарява на Императорския Новоросийски университет (Одески национален университет „И. И. Мечников“). Книжният дар на Виктор Григорович известно време се съхранява в университетската библиотека и оформя „Отдел по славянской филологии профессора В. И. Григоровича“, по-късно (1876) ръкописната сбирка е разделена на две части – едната част се пази в Москва (РГБ, фонд 87), другата – в Одеса.

маскини, това ще даде информация за облика и миогледа на книжовника и читателя през епохата, а също ще обогати българската езикова, културна и църковна история през периода.

Колекцията от приписки, която представям тук, е съставена от бележки с разнороден характер. За изграждането на концепцията на статията са използвани описателният, аналитичният, а също и сравнително-историческият метод. Според методологията и теоретичната основа научната разработка се определя като интердисциплинарно историко-филологическо изследване, като акцентът е върху културните аспекти на епохата, в която се създава българската дамаскинска книга.

2. Представяне на изследването

Характерна особеност на българските ръкописи от периода X – XVIII в., а след XV столетие и на разпространените и използвани в нашите земи печатни книги, са често срещаните в тях извънтекстови записи, познати обикновено под названието приписки (Райков/Raykov 1992, 38). Тези оригинални извори за реконструкция на историческото ни минало – кратки ръкописни текстове и бележки, вмъкнати в старите, останали от отминали времена книги, съществуват още от епохата на Ранното средновековие. В България се появяват почти едновременно с раждането на българската ръкописна книга през IX в. Но разцветът на т.нар. припискарство в българската книжнина или засилването на необходимостта да се оставят кратки текстове върху ръкописите и първите богослужебни книги, е след падането на България под османска власт. Практиката да се добавят към ръкописните и печатните книги подобни бележки продължава и през XIX в., т.е. тя остава жива дори и през късната възрожденска епоха.

Въпреки че композиционният канон задължава книжовника да пише по строги стилови образци, в ръкописните книги често откриваме бележки, които са извън основния текст на книгата. За разлика от езика в основното съдържание на ръкописите, които най-често копират стари образци, езикът на приписките в максимална степен се доближава до говоримия език, той не е чужд на народните говори, особено силно това личи в дамаскините, в които оставените бележки от книжовниците са написани на говорим новобългарски език (Кенанов/Кенанов 2000).

В българската историческа, литературна и археографска теория и практика терминът *приписка* се установява към средата на XIX век. Този термин използва още един от първите български археографи Константин Петкович (Петкович/Petkovich 1865). Както сочи самата етимология и семантика на думата, приписката (от стб. глагол *пѣсати*, *писати*, *приписати* = *adscribere* (Младенов/Mladenov 1941, 425) е допълнителен, добавъчен запис – бележка, която стои извън основния текст на книгата. У И. И. Срезневски е регистрирана в руски паметник от края на XIV в. формата *припискъкъ* със значение ‘*добавление, приписка, добавачная статья*’ (Срезневский/Sreznevskii 1902, 1444). Тези записи, оставени от самия писач, скриптор, копист на книгата или от други нейни притежатели,

читатели и ползватели, са носител на разностранна историческа информация, която често е дори по-значима от онази, която предлага съдържанието на самата книга (Gardthausen 1911, 424).

До началото на XIX в. българската книга, включително и дамаскините, се създава и разпространява предимно ръкописно. Поради характерната за старо-българския писател скромност, наложена от християнската идеология, голяма част от творбите и преводите не съдържа нито името на своя създател, нито датата на своята поява. Именно затова са толкова ценни всички приписки, открити в ръкописните текстове.

Проблематиката за приписките по българските ръкописи от X – XVIII в. като специфичен литературен жанр и тяхната палеографско-кодицилогична типологична характеристика са предмет на множество публикации (Петканова, Буюклиев/Petkanova, Buyukliev 1986; Драголова, Бузукова/Dragulova, Buzukova 1994; Узунова/Uzunova 1997; Кенанов/Кенанов 2000, 17 – 22; Мирчева/ Mircheva 2006, 38 – 49; Милтенова/Miltanova 2009, 741 – 743; Милтенов/Miltenov 2010, Милтенов/Miltenov 2022, 291 – 297; Мирчева/Mircheva 2016, 446 – 467). В славянската археография има публикувани няколко основни корпуса от приписки, записи и надписи по ръкописни и печатни книги и църковна утвар, ексцерпирани от южнославянски (български) книжовни паметници (Яцимирский/Iatsimirskii 1897 – 1917; Стоянович/Stojanovič 1903; Спространов/Sprostranov 1906 – 1907). Б. Христова, Д. Караджова и Е. Узунова обнародваха корпус от бележки на българските книжовници от X – XVIII в., където е включен богат изворов материал от книгохранилища в страната и чужбина (Бележки/Belezhki 2003, 2004).

Преди да пристъпим към разглеждането на приписките в Одеските дамаскини, ще се спрем на тяхното основно деление по вид, като заедно с това внесем и необходимата терминологична яснота. В историческата, литературната и археографската теория и практика наред с термина *приписка* като синонимни често се употребяват и термините *запис* и *бележка*. В РБЕ⁵ приписка е ‘*прибавена по-късно бележка към текст в ръкописна или старопечатна книга*’ (РБЕ/RBE). В БЕР приписка е ‘*странична прибавка към текста*’ (БЕР/BER 5, 728).

Приписките са поставяни от най-различни лица (автори, преводачи, преписвачи, купувачи, църковни настоятели, притежатели на книги) и са разнообразни по съдържание. Повечето от тях са разположени в началото или в края на книгата като кратки предисловия или послесловия, има обаче и други, които се намират в маргиналното поле на ръкописа или в самия текст. Съвсем логично главното деление на приписките по вид се прави с оглед на техните създатели и времепооява, т.е. с оглед на това от кого и кога са направени съответните извънтекстови записи. На базата на този главен диференциращ признак приписките се делят на два основни вида:

- 1) първични приписки, или бележки на писача (скриптора) на ръкописа;

⁵ РБЕ: Речник на българския език. София, БАН, 1971- <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>.

2) вторични приписки, т.е. такива, добавени от други лица (Райков/Raykov 1992, 38).

Първата група включва бележките на писача на ръкописа (скриптора), оставени по време на неговото създаване или след завършването му. Използваният в някои публикации термин *авторски приписки* (РБЛ/RBL 3, 139 – 140), въпреки неговата условност, не може да се приеме като сполучлив, тъй като в българската средновековна и ранновъзрожденска традиция в твърде малък брой от случаите писачът на книгата е едновременно и неин автор (Райков/Raykov 1992, 39). С оглед на една по-голяма терминологична прецизност за означаване на първичните приписки е въведен терминът *бележки на писача* (Кодов, Райков, Кожухаров/Kodov, Raykov, Kozhuharov 1985, 21).

Първичните приписки също се разделят на две подгрупи – *основни* и *съпровождаци*. Основната бележка на писача, наречена още колофон (гръц. колоφών)⁶ ‘*върх, апогей, завършек*’ (Бележки/Belezhki 2003, 6), е текст с мемориален характер, който се поставя в края или в началото на ръкописа и по-рядко между текстовете в книгата. Основните приписки се отличават с по-официален характер и нормираност, тези бележки в ръкописа са важни документи за личността на писача (преводача, преписвача), за материалните и духовните условия. Основните съдържателни моменти в тези приписки са следните: създаване на книгата (името на писача, мястото и времето на създаването, както и името на поръчителя), привеждат се сведения за държавните владетели, духовници, настоятелите и т.н., за времето на нейното осъществяване (в мирни времена, по време на война), условия на книжовен труд (студ, пек, с малко храна, лоша хартия).

При съставянето на основните приписки действат композиционни правила за цялостно изграждане на текста и той придобива устойчив формално-съдържателен и стилистически облик. Освен това често приписките се характеризират и с по-голяма устойчивост на формулите – *встъпителни*: **В** името на **Отца** и **Сина** и **светия Дух**; **Слава** на **Бога** и *заключителни*: **сега** и **навеки** и **във вечните векове**, **амин**. Всъщност тази заключителна формула е адаптирана към КЕНО (Дьомина/Dëmina 1968), в старобългарски е **нынѣ** и **присно** и **въ вѣкы вѣкомъ аминъ** (например Супрасълския сборник). Докъм края на XIV в. основните бележки на копииста се изписват със същия тип писмо, употребен в кодекса. Приблизително от XV в. нататък този тип приписки често се записват с друг вид писмо, по-дребен или свободен шрифт (полукурсив през XVII в., и дори с курсив в отделни късни паметници от XVIII в.) (Райков/Raykov 1992, 41), като целта е те да се различават от основния текст.

Втората подгрупа от първичните приписки са т.нар. *съпровождаци бележки* – те обхващат записите, оставяни от писача на книгата в процеса на нейното създаване или след завършването ѝ. Имат разнообразен характер и се отличават с по-голяма свобода във формално, съдържателно и палеографско отношение в сравнение с основните бележки на писача. Съпровождачите бележки на книжовни-

⁶ <<http://scripta-bulgarica.eu/bg/terms/prvichni-pripiski>>.

ците разкриват различни обстоятелства и събития, съпътствали изработването на ръкописа, или са пряко свързани с текста под формата на коментар (схолии) или лексикални пояснения (глоси). Мястото на съпровождащите бележки в ръкописите не е строго фиксирано: често те са изписвани в самите полета на листа (маргиналии), на свободни листове или в самия текст. Подобно на колофоните, те могат да се отличават графично от основния текст на ръкописа. В рамките на един ръкописен кодекс е възможно наличието на бележки на писача само от първата или само от втората подгрупа, както и смесеното присъствие на основни и съпровождащи записи на скриптора (Бележки/Belezhki 2003, 7). Другата група приписки са *вторичните приписки*, които включват добавените по-късно в ръкописа записи от други лица – притежатели, читатели, ползватели. В сравнение с приписките от първата група количествено тя обикновено е далеч по-многобройна.

Настоящото изложение ще представи и анализира всичките приписки от различен тип, оставени по време или след създаването на Одеските дамаскини. Интерес представляват най-вече бележките на книжовниците и преписвачите. По-долу с оглед на по-голямата им литературна и историческа значимост ще се спрем по-обстойно на характеристиката на *първичните приписки* в Одеските дамаскини, част от които се публикува за първи път. В известен смисъл те са показател на общата тенденция към демократизация на книжнината и ранновъзрожденските културно-трансформационни процеси.

В жанрово и стилистично отношение, подобно на гръцките записи, голям дял от българските приписки, и то главно основните бележки на писачите, са организирани в три композиционно-структурни части: 1) въвеждаща част (*introductio*); 2) изложение (*expositio*); 3) заключителна част (*finalis*). Приписките често започват с начинателен кръстен знак като символично призоваване на Бога (*invocatio symbolica*) (Бележки/Belezhki 2003, 8).

Въвеждащата част най-често е сведена до обръщение за помощ или до възхвала на Бога и Светата Троица. Изложението, експозиционната част на приписките, макар че се отличава с по-голяма свобода, също следва определена схема. В нея често се съобщават името и санът на писача на книгата, придружени от постоянно използвани епитети на скромност, смирение и самоунижение (грешния, недостойния и др.); в някои случаи се посочва мястото и времето на създаване на ръкописа; дават се сведения за държавните владетели, митрополити, игумени. Заключителната част на приписките също се придържа до някои установени схеми и стандартни фрази. В нея книжовникът обикновено моли за извинение и снизхождение бъдещите читатели и въздава благодарност на Бога. Бележките, представени долу, са от Одеския дамаскин № 38 (64), те в голяма степен са издържани в характерната за жанра композиция.

Одеският дамаскин № 38 (64)⁷ е конволют, съставен от три самостоятелни ръкописа: *Тълковно учително евангелие* за неделите от пасхалния цикъл,

⁷ Открит от Виктор Григорович в гр. Свищов през юли 1845 г. и се споменава в книга му „Очерк путешествия по Европейской Турции“ (Григорович/Grigorovich 1848).

препис на Никифор Рилски; *Оглашение на Теодор Студит* за периода от пасхалния цикъл и *Женския сборник*, направени от копист, преписвал от „извода“ на Йосиф Брадати. Сборникът е написан на западнобългарски диалект. По-долу са представени три основни колофона от този ръкопис.

(1) Сію кніжицѹ, привѣде Іосіфъ, іеромонахъ рилскы, вѣщи дѹхѡвникъ, Брадати, и привѣде ю, ѿ грѣческы книгъ, на блѣгарскы просты іезикъ; ѿ неговъ же изводъ прописахъ сію азъ, недостонны монахъ, Никифоръ, оу стѡи швители, Рилскы, въ лѣто ѿ адана, ꙗꙋѣ (7265); ѡт въплоченіе хѣва дѹгнѣ (1757), мѣца августѣ; преигүмена⁸, Серапиона, іеромонаха; и наместника Никита, іеромонаха; и четүще ѿцы, и братіа, аще что ѡврещете и съгрѣшено исправите гѣда, ради, и на^т проститы, якѡ невежѣы, в' писаніе (л. 2б).

Благодарение на тази бележка от първите страници на ръкописа става ясно, че сборникът е дело на Йосиф Брадати, а преписът е направен в Рилския манастир през 1757 г. от Никифор Рилски. Това нарежда сборника в редицата немногобройни паметници, резултат от съвместната дейност на Йосиф Брадати и Никифор Рилски. Сред книжовниците, преписвали съставени от Й. Брадати сборници, са Никифор Рилски, Роман Габровски, Янкул, Тодор Врачански. Някои преписвачи на текстове на Йосиф Брадати са се придържали строго към оригинала и са преписвали включително и личните му бележки. Едни от най-прецизните са преписите на Никифор Рилски, именно от тях получаваме ценни биографични данни, какъвто е случаят с Одеския сборник.

Двамата са видни книжовници от XVIII век: Йосиф Брадати събира и превежда предимно новогръцки печатни книги и ръкописи; пише собствени съчинения, които оставят ярка следа в литературата, книжовното му дело оказва влияние върху Паисий Хилендарски. Ученикът му Никифор Рилски е известен като един от ранните преписвачи на Паисиевата история. Заедно с това той дава своя принос към създаването на дамаскинската книжнина от XVIII в. – прави преписи на преведени вече съчинения, а заедно с това подбира текстове и превежда от гръцки книги. В езика на Никифор интересно се преплитат, от една страна, източнобългарски черти, в резултат на родния му търновски диалект, от друга страна, се наблюдават западнобългарски черти, под влиянието на школата на Йосиф Брадати.

Тук е моментът да споменем, че профилът на лицата, които участват в създаването на ръкописи, през онази епоха е бил с разнороден характер. Основен извор за неговото установяване са бележките на преписвачите, където се откриват данни за техните духовни санове, отразяващи мястото им в църковната йерархия, степента им на грамотност и образование. В Одеския ръкопис: *іеромонахъ* (Йосиф Брадати) – гръц. *іеромонаχος*, ‘свещеномонах, монах свещеник’,

⁸ Никифор Рилски изписва *преигүмена* с предлог *пре-*. Очевидно така изписва предлога *при-*. В редица други сборници откриваме също тази особеност, например в сборник „Маргарит“ НБКМ № 1421, ЦИАМ № 917, ЦИАМ № 982, НМРМ № 2/4. Освен това в преписката доста силно е отразена редукцията.

извършва самостоятелно повечето от светите тайнства и треби; монахъ (Никифор Рилски) – гръц. *μοναχός* ‘живеещ уединено, инок, монах, член на черното духовенство’ (Радославова/Radoslavova 2020, 148).

Преписването на книги е път към покаяние. Като се самобичува, грешникът се самоотъждествява с дълбините на греховността. Може да се види как в колофона се изплитат образни речевни похвати и повелителни себеобръщения: ... прописахъ сию азъ, недостойны ,монахъ Никифоръ, оу стѣи свѣтелъ, рилскы... (л. 26).

(2) **Конецъ. и бг҃у слава. смирени монахъ, Никифоръ рукою грѣшно** (л. 181б).

Така със славословна форма Никифор Рилски завършва първата част на сборника. В приписките Никифор Рилски се назовава смирени монахъ Никифоръ и недостойны монахъ Никифоръ. Подобни приписки откриваме и в другите му сборници (№ 1068 НБКМ; № 343 НБКМ; № 917 ЦИАМ). Това е характерна черта за сборниците от Средновековието и Предвъзраждането, когато книжовниците говорят за себе си с устойчиви самоунизителни езикови формули, изразяващи тяхното благочестиво смирение и благоговееен трепет от досега си с небесното Божие слово.

Бележките № 1 и № 2 са от Никифор Рилски и се отнасят до превода на сборник с неделни поучения и тълкувания. В бележка № 1 се споменава рилският игумен Серапион, който е игуменствал от 1753 до края на 1757 г. През 1757 г. Ипекският патриарх Кирил го ръкополага за митрополит с ново име Серафим. Така той става първият български духовник през османското робство издигнат във владишки сан. Макари и митрополит, Серафим продължава се занимава с книжовна дейност в манастира. В ръкопис № 1/36 РМ от 1770 г. откриваме приписка: азъ смиренный митрополитъ Давробосенский Серафимъ (Бележки/Belezhki 2004, 123). Всичките си спестявания той завещава на Рилския манастир. През 1835 г. с тези средства е построена църква.

(3) **Знанш бѹди како азъ Йѡсифъ Брадатїи посникъ, изведохъ ѿ грѣческий языкъ на словенский. Сїе писмо ради женски и бабини врагоцини самовили. и вродницы на прочитанїе на ползѹ женамъ. В лето 7264 ѿ Ржѣтва Хрѣтова дѣлѣнс** (1756), оу Рилски монахѣтирь, тогда бѣхъ (бързопис).

Бележка № 3 е от ръка на книжовник, предал дословно послеслова на Йосиф Брадати. Според някои автори копистът е анонимен (Бележки/Belezhki 2004, 267; Димитрова-Маринова/Dimitrova-Marinova 2005, 386 – 387), според други автори (Мочульский/Mochulskii 1903; Ангелов/Angelov 1963, 38; Ангушева, Димитрова/Angusheva, Dimitrova 2003, 82; Брага/Braga 2003, 143; 145) книжовникът е Григорий поп Илийович. В процеса на *de visu* проучването беше установено, че в ръкописа има значителен брой приписки, направени от това лице:

(1) **у ест хаши ива и{л ..о} вичъ ѿ свищовъ лѣтъ и..григоръ попъ Илювичъ 1789** (преден форзац, полуустав с елементи на бързопис);

(2) **данїиль** (преден форзац);

впоследствие е поел енорията и е станал свещеник в гр. Свищов. Дали той е анонимният преписвач на втората и третата част на Одеския дамаскин № 38 (64), а възможно и на други ръкописи, предстои да се разбере.

По-долу ще насочим вниманието си върху две от приписките (№ 5 и № 9), направени от поп Григорий, в които се споменава името на една махала. В ръкописа тя е изписана по два начина **ЧҮҚЯ** (заден форзац) и **ТҮҚЯ** (л. 209а), в трудовете на В. Мочулски (Мочульский/Mochul'skiĭ 1890: 107, 114; Мочульский/Mochul'skiĭ 1903: 3) откриваме махала **ТҮҚЯ**, затова потърсихме точното название в други публикувани източници. Литературният критик и преводач В. Крестовски, описвайки подробно гр. Свищов от времето на Руско-турската война, отбелязва: „... в горния град, който се нарича „Чука“, почти всяка къща...“ (Крестовский/Krestovskii 1879, 337). Следователно махалата, която посочва Григорий поп Илиѝвич в сборника № 38 (64), е махалата (тур.-ар. *mahalle*)⁹ Чука.

Названието на тази махала представлява интерес за изследването от гледна точка на езиковата история. Като цяло махалите са самостоятелен ономастичен проблем за градската инфраструктура в османския период. В научната литература има редица публикации на български изследователи за произхода и названията на махалите в различни населени места: София (Чолева-Димитрова/Choleva-Dimitrova 2002, 176 – 194; Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2015, 565 – 566), Пловдив (Димитрова/Dimitrova 2019, 147 – 162) и др. Един от базисните социални центрове на всеки квартал може да се отъждестви с неговите религиозни култови места, за православните християни това е църквата. Тя не е само обединително звено чрез посланията на религията, но и физически сплотява жителите. Посещенията на неделните и петъчните служби са задължителни за всеки вярващ (Димитрова/Dimitrova 2019, 151).

Приписката, която откриваме в Одеския дамаскин № 38 (64), предоставя сведения за махалата Чука в град Свищов, която очевидно съществува през 1789 г. (ЧУКА ‘*камениста височина или връх*’ (РБЕ). С цел да се разбере дали в съвременния град Свищов все още съществува махала Чука или какво е наименованието днес, се свързахме с Историческия музей в гр. Свищов¹⁰. Обзорът на краеведски и научни изследвания, свързани с историята на град Свищов, ни отвежда към Чукулския баир, върху който израства градът. В най-високата му част е разположено укреплението Калето. Днешният гр. Свищов се е оформил

⁹ Има различни авторски трактовки, свързани с понятието *махала* (Кийл/Киѝл 2005, 21 – 22; Табаков/Tabakov 1986, 300 – 301). Тук възприемам следното определение: при събраните селища (градове, села) махала е част от тях, старинно название на квартал (Енц. България/Ents. Bulgaria 4, 106). В Османската империя кварталите/махалите са основната единица, която съставлява всяко обживяно пространство. В кварталите живеят семейства, чиито членове обикновено посещават един и същ молитвен храм (Ergenç 1996, 410).

¹⁰ Бих искала да благодаря на археолога Марин Маринов от Историческия музей на гр. Свищов за предоставената информация за града, околностите и крепостта.

около крепостта и склоновете на Чуката (Вътов/Vatov 1962, 7 – 8; Стефанов/Stefanov 1958), а на високия дунавски бряг по западното подножие на крепостта Калето е оцелялата през турското нашествие църква „Св. Димитър“ (Стефанов/Stefanov 1958, 359 – 361). Построена е най-вероятно в края на XV и не по-късно от XVI в. За това говори, от една страна, начинът на самия градеж на църквата над земята, а от друга, резбованият кръст, изработен в Ивърския манастир (Стефанов/Stefanov 1958, 364).

Стигаме до извода, че махалата Чука, за която споменава в приписките поп Григорий, се намира на най-високия бряг на Дунава, именно от този квартал се е разраснал град Свищов като селище, а днешното название на *махалата Чука* е *квартал Калето*, където се намира храм „Св. Димитър“¹¹, в който през 1845 г. В. И. Григорович открива Одеския дамаскин № 38 (64).

Потвърждение за това получаваме в „Очерка“ на В. Григорович: ученият посетил в град Свищов две български училища и четири църкви: „Св. Дмитрий“, „Св. Петър“, „Свето Преображение“ и „Св. пророк Илия“ (Григорович/Grigorovich 1848, 176 – 177). Това се случва през 1845 г., в приписките на поп Григорий е фиксирана 1789 година, но както знаем, на 14 септември 1810 г., Кръстовден, по време на Руско-турската война (1806 – 1812) гр. Свищов е бил изгорен до основи¹². Пожарите унищожават и две големи православни църкви – „Свети Николай“ (днес „Свето Преображение“) и църквата „Св. пророк Илия“. Оцеляват само църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ в долната махала и малката църква на калето „Св. Димитър“, защото са били изградени от камък. Съответно в една от тези църкви е могъл да оцелее Одеският дамаскин № 38 (64), но само една от тях се намира на *Калето (махала Чука)*, и това е църквата „Св. Димитър“¹³. Най-старият и напълно запазен архитектурен паметник от края на XV или началото на XVI век днес е обновен и действащ.

Анализираните две приписки са със съществена самостоятелна стойност, което заедно с някои исторически съпоставки, позволи убедително да локализираме Одеския дамаскин № 38 (64) към църквата „Св. Димитър“ в гр. Свищов. С голяма увереност можем да предположим, че конволюът би могъл да е довършен и се е намирал в храма „Св. Димитър“ в Свищов, където е намерен от В. Григорович. Този пример красноречиво потвърждава факта за ценността на една приписка, която дава важни сведения за датирането, историята и битува-

¹¹ <<https://tic.svishtov.bg/hram-sv-dimitar>>

¹² По-късно случилото се е описано в дневника на Александър Ланжерон, градоначалник на град Одеса, генерал-губернатора на Новоросия и Бесарабия (1815 – 1823).

¹³ Храмът „Св. Димитър“ е посветен на св. Димитър Солунски. Намира се на западния склон в границите на някогашната средновековна крепост на града. В храма се съхранява дървен кръст с рядка художествена резбарска изработка. Върху сребърната му поставка се чете надпис на църковнославянски език, в който е посочено името на Йоан Матей – влашки войвода и годината 1642. Иконите са изписани през 1879 г. от Захарий Цанков от Трявна. В църковния двор се намирало килийно училище, чиито останки се виждат и днес.

нето на конкретен писмен паметник от XVIII в., а в същото време обогатява познанието за църковната и културната история през периода.

По-долу са представени бележки от другите три Одески дамаскина, част от тях се публикува за първи път:

Одески дамаскин № 36 (62)¹⁴. Въз основа на направените палеографски и кодикологични констатации, водните знаци на хартията, графичните характеристики, както и сравняването с други датирани ръкописи, този дамаскин е предатиран към XVII в. (с голяма вероятност към самия край на XVII в.) и атрибутиран към Карловско-аджарската книжовна школа. Сборникът обединява тематично два различни сборника, подвързани в едно книжно тяло, състои се от две слова, написан е на източнобългарско наречие от двама анонимни книжовници (Брага/Врага 2021, 60 – 77).

В този кодекс откриваме само 1 бележка. Тя се отнася към друг тип приписки – много по-кратки, състоящи се от едно до две изречения. Понякога тези изречения са свързани с условията, при които е създавана книгата – разкриват се трудните условия на писане или лични нещастия, имат извинителен характер или обясняват евентуално допуснати грешки, проби на перото. В сборника откриваме: *шпити перо ꙗ хартіа* (л. 67а).

Тази приписка дава възможност да се отделят няколко думи и за техниката на създаването на ръкописите. Една книга обикновено се изписва от един преписвач. Той работи упорито по цели дни, понякога и нощем, а ръкописът напредва бавно. В най-добрия случай книгата се е създавала за 5 – 6 месеца, а по-големите и по-добре оформени книги – за година и повече време. За този уморителен, тежък труд приписките дават красноречиви данни (Petrovszky 2017, 483 – 502; Бележки/Belezhki 2003, 2004). Понякога писането се забавя поради липса на хартия или поради нейната недоброкачественост, поради други външни причини (Петканова/Petkanova 2001, 94). Като пример ще дам една приписка в Апостол от 1599 г., която се пази в Берлинската държавна библиотека: *и что бꙋдетъ опогрѣшено испавляиѣ о не кꙋлнетѣ бога ради хартіята ми би лоша на краю* (Бележки/Belezhki 2004, 26).

Доста често, за да бъде написана книгата по-бързо, неколцина книжовници пишат едновременно, като си разделят колите. Затова не са редки случаите, когато в една и съща книга различаваме две, три и повече ръце – свидетелство, че тя е колективен труд. Именно такъв е случаят с Одеския дамаскин № 36 (62), който е резултат на съвместен труд на двама анонимни преписвачи, които свързваме с кръга ученици на книжовника Аврам йерей Димитриевич или неговия ученик Кръстю Граматик – представител на Карловската калиграфска школа, за когото се знае, че е активен през този период.

¹⁴ Открит от В. Григорович в с. Шипка, Казанлъшко на 1 юли 1845 г. (Петровский/Petrovskii 1915: 91), вероятно в църквата „Св. св. Константин и Елена“, в която според В. Григорович е имало ръкописи (Григорович/Grigorovich 1848: 169).

След подготовката на листовете книжовникът преминава към написване на самия текст. Най-популярното средство за писане е било пачето перо. Това проличава от редица илюстрации, а и от преки писмени свидетелства. В приписките от XVII в. преписвачът съобщава: *Писах перо и мастило, перо беше от гуска* (Петканова/Petkanova 2001, 96). В Русия освен пачето перо е използвано и пауновото или калем по подобие на гърците. Най-често старобългарските книжовници си служат с черно мастило, понякога в приписки срещаме „чрънило“. В ръкопис от втората половина на XVI в. откриваме *Покоушихъ перо и чрънило да вида како цете* (Бележки/Belezhki 2004, 29), в по-късните приписки откриваме думата *мастило* (в старобългарски език едно от значенията е ‘багрило’). В БЕР определението е ‘*черна или с друг цвят течност за писане на ръка или за печатане на книги, мастьло*’ (Банат); *мастило* от XVI в. (БЕР/BER 3, 681). Как точно са се приготвяли мастилата не е добре известно, но са били извънредно трайни. Често са били използвани сажди и навярно растителни сокове (Петканова/Petkanova 2001, 94).

Едновременните читатели не прегъвали листовете, не драскали по тях. Затова не е чудно, че някои книги са обслужвали църкви и читатели векове наред и са достигнали до нас в добре запазен вид. Книгите са повредени повече от влага, насекоми, от врагове на българщината, по-рядко от българска ръка – само долните ѝ тъмни ъгли показват колко много пръсти са я прелиствали.

За да се предпазят страниците на книгата от повреда, кориците били фиксирани със специални закопчалки. Колко внимателно съставителите на писмени паметници са се отнасяли към опазване на книгите свидетелстват многобройните приписки. А колко ценна е била ръкописната книга говорят редици факти, например в средата на XIV в. новгородският архиепископ Мойсей наредил да се направи приписка към евангелието, изпратено от него в Юриевския манастир със следното съдържание: „*И кой свещеник или дякон чете [прочел] и не закопчава всички закопчалки, проклет да бъде*“ (Тихомиров, Муравьев/Tikhomirov, Murav'ëv 1982, 28). В работата по създаването на ръкописната книга, заедно с книжовниците понякога са участвали и художници. За съжаление, те много рядко подписвали произведенията си, а копистите, които имали водеща роля в изготвянето на книгата, рядко са посочвали имената им. В Одеския дамаскин № 36 (62), който е най-ранният от четирите Одески сборника и най-добре илюстрираният, откриваме редица рисунки и медальони, изработени от анонимен художник, които показват естетически вкус, прецизност и добра художествена подготовка.

Одески дамаскин № 37 (63)¹⁵. На базата на комплексни данни и свързването на различни по тип палеографски и кодикологични характеристики, както и сравняването с атрибутирани ръкописи, е предатиран към средата на XVIII в. и локали-

¹⁵ Според Ф. Петрун ръкопис № 37/63 е открит през 1844 г. в Зограф (Петрун'/Petrun' 1927: 152). Въз основа на печатни данни и основавайки се на сведения, получени от всички възможни регистри на В. И. Григорович, украинският учен прави списък на

зиран към Котленската книжовна школа, написан е на източнобългарско наречие, но с много повече белези на народния говорим език. Съдържа Павлово видение, пасхалия, кратък месецеслов, Чин вечерня и др. (Брага/Braga 2022б, 68 – 86).

В ръкописа откриваме няколко приписки, поместени в края на сборника.

- (1) да са знай тази книга чи е писа Илия Марку по^{на} Стефануфъ Илия (л. 244б);
- (2) не се чете... Гер ге пенчу иванъ (л. 245а), написано с друга ръка;
- (3) исписахъ си книга да са знаи ѿ гсда на светию прстоль слези на ерисали ѿ гсда са нбса ва храмъ ва свитіе царковъ ва нѣле пасха (на задния форзац).

Бележка № 1 разкрива името на книжовника, работил върху Одеския дамаскин № 37 (63) – *попъ Илия Марку*. Може да се допусне, че книжовникът е създал и други ръкописи, които не са се запазили или все още не познаваме.

Приписка № 2 е *вторична*, оставена вероятно по-късно. Приписка № 3 дава ориентир за мястото и времето, когато е била написана книгата. В приписки № 1 и № 3 откривам типичния израз *Да се знае...*, който се превръща във формула. Основно приписките в ръкописите са били отправени към онези, които ще се докоснат до книгата – ще я разгърнат да я четат. В приписките се съдържа убеждението, че известно събитие е интересно и изключително, и трябва да се знае от идните поколения.

Одески дамаскин № 39 (65)¹⁶. Представява дамаскински сборник от XVIII в., състои се от 19 слова, от които 7 са на Дамаскин Студит, без начало. По съдържание се свързва с Берлинския и Свищовския дамаскин (Петканова-Тотева/Petkanova-Toteva 1965, 241). В този ръкопис откриваме приписки от различен тип, по-голяма част от тях се публикуват тук за първи път. По-долу са представени първични приписки и от двата вида – *основни* и *съпровождаци*.

- (1) да са зна" како се потрѹди за сію книгу глѣми дамаскинъ попъ Иванъ синѹ Петрофъ та гѹ испіса та гѹ постави на стѹго врѣховнаго Петра и Павла за дѣшевно спніе кой чїтѣ да рїче. Бгъ да прости попа Ивана много грѣшин" и ващѹ мѹ и майка мѹ. и кои дръзни да ѡ ѹтѣдѣли ѹтѣ стѹго Пѣтра и Павла да ѡ продаве или

ръкописи, които някога са били принадлежност на Григорович, като целта е да определи мястото им на придобиване, и по възможност, местата на тяхното последвало съхраняване. В Научния архив на БАН откриваме запис, направен от В. Григорович в един от регистрите, който съдържа сведения за намерените ръкописи: 1/37 – Йосифа Брадатого поучения, Свищов; 2/38/ – Ркп 180, где послание с неба (Павлово видение, бел. моя Т.Б.), Зограф; 3/39/ – Поучения Вакарелль..." (Фонд 93, оп. 1, а.е. 68). В настоящото изследване приемам, че ръкописът № 37 (63) е открит в Зограф.

¹⁶ Открит е през 1845 г. в с. Вакарел (Григорович/Grigorovich 1848, 191; Петрунь/Petrun' 1927, 152), може дори да се предположи, че в църквата Св. Николай (Григорович/Grigorovich 1848, 162). Този ръкопис е свидетелство за връзката между източнобългарските и западнобългарските книжовни средища.

да ѿ скрий да бѣди проклетъ и афѹресан' ѹтъ тѣи бѣгѡнѡсни ѡци (бележката е на л. л. 123а – 136а в долното поле).

Тази приписка разкрива името на един от книжовниците, участвал в създаването на Одеския дамаскин № 39 (65) – *попъ Иванъ синь Петрофъ*, който, както повелява жанрът и средновековната традиция, пише за себе си с устойчиви самоунизителни езикови формули, назовавайки себе си *многѡгрѣшн*". Приписката изразява типичното за жанра благочестиво смирение и благоговеен трепет от досега с небесното Божие слово и започва с израз, превърнал се във формула *Да се знае...* Заключителната част също е придружена с установена формула, дори с трафаретна фраза, която съдържа проклятие и съответна санкция към онзи, който си е позволил да открадне или повреди книгата. Това е доста често срещан израз в послесловните приписки на книжовниците: ... и кои дръзни да ѿ... продаве или да ѿ скрий да бѣди проклетъ и афѹресан' ѹтъ тѣи (318) бѣгѡнѡсни ѡци (проклет да е от 318-е отци).

Скъпите материали, сравнително ограниченят брой копия, продължителното и трудно оформяне на книгата, която, бидейки ръкописна, естествено е в един екземпляр, говорят за това, че не всеки е могъл да си я купи. През вековете книги са поръчвали и купували владетели, висши духовници, манастири, църкви, по-късно отделни свещеници, търговци и занаятчии. От приписките проличава, че има случаи, когато за една книга събира пари и плаща огромна сума цяло село (Петканова/Petkanova 2001, 95). Става дума за село Протопопинци, което се организира за да купи дамаскина, наречен днес Протопопински, който струва един вол, един топ кърпи, едно даначе (теле) и една паница грошове, което в онези времена е било цяло състояние.

Поради високата цена на книгата и нейното трудно набавяне, човекът през Средновековието полага особени грижи за опазване на книжовното богатство. При близка опасност от нападение и палеж манастирската управа или градският свещеник скриват най-напред книгите и църковната утвар. Силни са проклятията в приписките срещу онзи, който открадне или повреди книгата, той е проклет от всичките светци.

(2) Свърѣши се. сѧ писаніе въ мѣць янѹаріе въ дѣни зѣ (17). кой чете да рече бѣтъ (да) прости. ась попъ Иванъ много грѣш ... (пн)сахъ... бѣгѹ нашемѹ (слава) (л. 138б).

Още един задължителен съдържателен мотив, речеви обрат и лична позиция на книжовника, с които той моли за снизхождение бъдещите читатели за евентуално допуснатите грешки: *кой чете да рече бѣтъ (да) прости.; благословете, а не кълнете...* името на книжовника. Доста често книжовниците завършват със славословно поветително *Бѣгѹ нашемѹ (слава)*, което се превръща в част от текстова структура на приписките.

Понякога приписките съдържат дати, но доста често тази информация липсва, и това допълнително затруднява изследването. Интересен факт е, че българските книжовници особено държат да отбележат месеците. Понякога

дори се случва така, че посочват месеца, а годината забравят. Това се забелязва главно през късните векове на живота на ръкописната книга, в приписки от XVIII – XIX в. (Петканова/Petkanova 2001, 91). Такъв е случаят с Одеския дамаскин № 39 (65). Приписка № 2 съдържа информация за датата, когато книжовникът е завършил работа върху ръкописа – 17 януари, но липсва годината на написването.

(3) *СТАМЕНИЕ ЗНАТИ СА АЗЪ ИЩ ТЪ* ... (в долното поле на л. л. 209б – 210а).

Приписка № 3 е *вторична*, но е възможно да е оставена от втория книжовник, работил върху ръкописа. Засега само я отбелязвам. Този тип приписки може да е времето на създаване на книгата, скоро след създаването ѝ, а може да бъде и векове по-късно. Тези приписки често са подражание на авторските приписки, но са много по-свободни в начина си на изказване.

Втората подгрупа на основните приписки са т.нар. *съпровождащи бележки*, обхващащи записите, оставяни от писача на книгата в процеса на нейното създаване или след завършването ѝ. Те имат разнообразен характер, разкриват различни обстоятелства, съпътствали изработването на ръкописа, или са пряко свързани с текста под формата на коментар (схолии) или лексикални пояснения (глоси). Мястото на съпровождащите бележки в ръкописите не е строго фиксирано: често те са изписвани в самите полета на свободни листове или в самия текст на листа (маргиналните).

Вътрешнотекстовите и маргиналните интерполирания, вставки на думи и изрази с тълкувателен и обяснителен характер в извънтекстовите полета могат да се нарекат глоси (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2021, 104). Наричаме ги така с уточнението, че се придържаме към една от терминологичните употреби на термина – глоса, глосиране, glossae са думи и изрази, които обясняват други думи, за разлика от scholia, които имат характера на структурирани коментарни бележки (Максимович/Maksimovich 1997, 89 – 94). Понякога глосите са продукт на така нареченото повторно превеждане, но повечето от глосите в Одеските ръкописи са продукт на тълкуването и пояснението. Глосите са познати още с термина marginalia, от лат. ‘край, ивица, граница’ (БЕР/BER 5, 728). Подобно на колофоните, те могат да се отличават графично от основния текст на ръкописа.

От лингвистична гледна точка интерес представляват именно тези глоси (маргиналии). Както знаем, глосирането като цяло е добре познат подход от най-ранния период от развоя на старобългарската книжнина, когато неговата задача е била да поясни непозната гръцка лексика. Този подход е възкресен от българските дамаскинали и широко се използва, той се превръща в специфичен стилистичен подход, който доближава книжовния език до спецификите на говоримата реч. Освен всичко дава ценна информация за диалектните особености на определен регион, в който е създаден ръкописът. На подобно явление обръща внимание Г. Митринов, като съпоставя лексика от чужд произход (гръцка и турска), която е включена в текстовете на двата типа писмени паметници – дамаскински текстове и учебни помагала от възрожденския период. Ученият про-

учва синонимията, появила се от употребата на думи от български произход, с които се поясняват включените в текстовете чужди думи. В текстовете е налице успоредна употреба на лексика, нехарактерна за местните български говори, думи от чужд и от домашен, български произход, наред с такава, битуваша в говорите (Митринов/Mitrinov 2020, 136 – 137).

В Одеския дамаскин № 39 (65), най-късният от четирите дамаскина (от втората половина на XVIII в.), откриваме най-много подобни глоси, разположени в маргиналното поле на ръкописа. По-долу привеждам примери¹⁷ от *Слѡво о рождествѣ хѣѣ*, като първата посочена дума е в основния текст, а втората е дадена от преписвача в маргиналното поле: л. 4б: *слѣнцеѣ та го затѣли* – *запира*; л. 5а: *ходи* – *врѣви*; *каза*^х – *реко*^х; л. 6б: *вѣдѣство* – *куѣвѣство*; *философите* – *вѣлѣви*; *жезѣлѣ* – *топѣг(а)*; л. 10а: *не спѣха* – *вѣѣ (ха)*; л. 18б: *за голѣмо* – *лиѣѣ*; л. 19а: *ѡхранѣ*^и – *вѣзраѣти*^и; л. 20б: *да вѣди* – *стани*; л. 22б: *дѡволенѣѣ* – *бѣгоѣтробенѣѣ*.

Този опит за стилистична редакция на текста е много любопитен факт, който заслужава по-обстойно внимание. В цитираните примери единствената чужда дума, която получава пояснение е *философ*. Гръцката заемка, принадлежаща безспорно към висок стил на книжовния език, е пояснена с една лексема с неуточнен етимологичен произход – *вѣхва* (БЕР/BER 1, 166). Видимо за книжовника, оставил редакторските бележки, използването ѝ е по-уместно. Останалите случаи излизат извън рамките на глосирането и целят замяна на чужда заемка с домашна дума или замяна на книжовна дума с такава от говоримия език.

Думата *вѣѣ* е сред народните думи, които са свързани с диалектите, и изисква някои пояснения. В текста означава '*разбойник, престѣпник*', в РКЕНО е със същото значение (РКЕНО/RKЕНО 2012, 90). Любопитен е нейният семантичен развой, в старобългарски тя означава '*гадател, предсказател*' (Асем., Сав. кн., Супр., СтбР 1: 176). Сравни *вѣѣвати* '*гадая, правя магии, чародействѣ*' (ИстР/IstR)¹⁸. Новобългарското значение *разбойник, крадец* се е развило в резултат от семантична промяна от преходното значение '*измамник, хитрец, лѣжеѣ*' (БЕР/BER 1, 166). Днес думата се среща в различни български говори със значението '*разбойник*' (Банско, Търново).

Глосирането в ръкописа говори за обмислен и последователен подход, но не е равномерно разпределено, най-много глоси откриваме в *Слѡво на Рождѣство Христово* (2а – 27б); *Слѡво на Срѣтениѣ Господне* (139а – 167а); *Слѡво за четирѣдесѣтѣ великомѣченици* (193а – 210а). Копистът не редактира основния текст, а оставя коментарани бележки в маргиналните полета на ръкописа: л. 24б: *неприлиѣны* = *чѣѣствѣны*] л. 27а: *да наѣраним* – *наситим*; л. 142а: *хѣвалѣна* – *славна*; *дѣмѣло ѡнѣи Мѣѣѣсеѣ* – *реклѣѣ*; *дѣто приказѣѣѣ* – *оти*; л. 142б: *работѣ за ниѣѣо* – *гниѣѣ*; *как стѣ* – *оти*; л. 143а: *заѣѣѣѣ сѣмѣ ѣѣѣ* – *легоѣи зарадѣ тѣѣѣ*; *да ѣѣ простѣѣ* – *остаѣѣѣ*; *за-*

¹⁷ Всичките глоси, които са представени по-долу, са дадени във формата, в която се срещат в текстовете на Одеските дамаскините.

¹⁸ <<https://histdict.uni-sofia.bg/dictionary/search>>

шото — ато; езич'никү — дръговѣрномү; л. 144б: да'скале — члци; да wставѣ — оугодѣ; л. 145а: wстави — оугоди; прѣwбрънаха — езычѣха; ед'нак'вы — съгласны; л. 149а: каразь, дүшман'ство — вражда; рүшет — мьзда; глѣда — зрѣй; каже — повелѣва (2); л. 152а: работа — нѣщо; л. 160а: неwкүдноwше — лицүwаше; л. 162б: түй — тѣзи; л. 188а: потресѣ са — (...) трпера; л. 193б: дръжаше — үрисүwаше; лүдостѣ — свѣрството; л. 202а: аглаѣво — томрүкчїат; л. 206а: түй — такв; оүмень — мүдр' и др.

Книжовникът прави опити за включване на лексика от домашен, български произход, като успоредно прибавя лексика, засвидетелствана в по-стари писмени източници. Понякога това е употреба на двойки от чужд произход (гръцки и турски), понякога синонимни двойки от домашен, български произход. Може да се приеме, че в този период вече е налице целенасочена дейност на преписвача, който се опитва да въведе живата народна реч в изложението на библейските истории и тълкувания, като целта е текстовете да са разбираеми за читателите и слушателите.

Според класификацията на Е. Дьомина сборник № 39 (65) е новобългарски дамаскин от IV тип (Дѣмина/Dĕmina 1968: 60–63). Почти всички сборници от IV новобългарски тип са били намерени в Източна България, особено в Свищов и Свищовско. Единствено Одеският дамаскин № 39 (65) е открит в Западна България, в село Вакарел, но, съдейки по диалектните му особености, той е бил пренесен там от Североизточна България (Дѣмина/Dĕmina 1985, 61). Има основание да се смята, че като цяло появата и разпространението на този тип дамаскинска книжнина са свързани с източнобългарски книжовни средища, тези дамаскини съдържат редица особености, които са отражение на източните, мизийските говори (Дѣмина/Dĕmina 1968, 61).

Д. Петканова отбелязва една обща за този тип новобългарски сборници специфика, а именно, че преписвачите в ръкописите вече съобщават името си: *Георгие отць Петрь* (Свищовски дамаскин); *Пантелей* (Беленски); *попъ Иванъ синъ Петрофъ* (Одески дамаскин № 39 (65) (Петканова-Тотева/Petkanova-Toteva 1965, 72).

За дамаскините от IV новобългарски тип също е характерно, че в тях за първи път се появяват новобългарски преводи на много произведения на Дамаскин Студит, между които Житие на св. Мария Египетска и Слово за Успение Богородично. Съгласно наблюденията на Е. Дьомина дамаскините от IV новобългарски тип се различават значително по своето съдържание и реда на словата, намиращи се в тях. По всяка вероятност всеки от създателите на тези дамаскински сборници е имал в по-голяма степен творчески подход към своята работа, отколкото книжовниците от по-ранни времена, като е избирал и подреждал текстовете съгласно своята визия за сборника (Дѣмина/Dĕmina 1968, 61). Освен това творческият подход на книжовника, по наше мнение, може да се види и в самите текстове.

Книжовникът глосира думите от текста, обяснява по полетата непознати думи и имена, допълва текста с нови сведения, дава свои тълкувания. Тези приписки имат задачата да улеснят читателя при разбирането на текста или да обо-

гатят знанията му. По това как са изразени и какви данни съдържат, глосите дават представа за културата на българските преводачи и преписвачи от периода. В настоящото изследване може да се видят начините, които използва книжовникът, за включване в Одеския дамаскин на нова лексика. Това глосиране показва пътищата, по които лексикалните единици се озовават в писмения паметник.

В следващото изложение привеждам примери за регистрираните в ръкописа глоси, разпределени в няколко групи, с оглед тяхната функция:

- примери за синоними, с които не се постига стилистичен ефект, т.е. и поясняваната, и поясняващата дума принадлежат към един и същи стилистичен пласт: *ходи* — *връви*; *казах* — *рѣкох*; *да бѣди* — *стани*; *хубавы дѹмы* — *добри*; *да нахрани*⁴ — *насити*⁴;
- примери за поясняване на по-архаична с дума от говоримия език, включително и поясняване на домашна дума с турцизъм: *блѹд'ство* — *кѹ'ва'ство*; *жер'тѣвны* — *кѹ'бан*; *тотѹва* — *рѣ'д'отѹ*;
- пример за стара книжовна заемка, заменена от домашна, включително с протобългарска: *философитѣ* — *влѣсви*;
- примери, че при глосирането не се избягват сложните думи. Композитите продължават да са част и от КЕНО: *доброволенъ* — *блѣгоутробенъ*; *езич'никѹ* — *дрѹговѣрнолю*;
- примери за глосиране на турцизми и въвеждане на домашните им съответствия: *каразь* — *вражда*; *дѹ'ман'ство* — *вра'да*; *рѹшет* — *мь'да*.

Интерес представляват също примерите, когато при глосирането се въвежда ярко оцветена диалектна лексика: *на очевѣснитѣ* — *таве*; *очивѣсно* — *чи'то*; *очивѣсно* — *тавлино*. Глосирана е сложната славянска дума *очивѣстно*. В старобългарския речник откриваме *очивисть* 'в истинския си вид, както изглежда в действителност' (СтбР/StbR 2, 172). Срещаме различни варианти на думата в речниците на И. И. Срезневски (Срезневский/Sreznevskii 1902, 844 – 845) и Фр. Миклошич (RMikl. 1865, 547 – 548). В БЕР са посочени много следи от думата в българските говори (БЕР/BER 4, 488). Според Н. Геров значението на *очивѣстно* е 'известно, явно, очевидно' (Геров/Gerov 3, 437).

Поясняването на думи в този конкретен дамаскин, разбира се, не е изолирано явление. То е използвано от дамаскинали и други книжовници от различни краища на българското езиково землище и се явява етап в работата по създаването на книжовен български език през XIX в. (Митринов/Mitrinov 2020, 161).

3. Заключение

След като разгледахме особеностите, типологията, жанрово-стилистичната характеристика на приписките в Одеските дамаскини, необходимо е да се спрем, макар и най-общо, на тяхната познавателна стойност – на значението им като исторически извори. Основното, което трябва да се изтъкне тук, е тематичното разнообразие на приписките в Одеските дамаскини, богатството и разностран-

ността на информацията, която те поднасят. Тъкмо тези техни съдържателни особености ги правят извънредно ценен извор за нашата културна, литературна, езикова и църковна история и важен източник за проникване в душевността и бита на българина (Райков/Raykov 1992, 44). Преценявайки информационната стойност на приписките като домашен исторически извор, трябва да посочим тяхното значение за историята на средновековната литература, както и за възсздаване на картината на българския духовен живот през вековете.

Благодарение на откритите в Одеските сборници приписки, са добавени имената на непознати досега книжовници дамаскинари; данни за книжовни средища, за създаването, оформянето и разпространението на книгата – кописисти, настоятели; за условията на книжовния труд – това е само част от информацията, която предлагат за историята на българската книга приписките от късносредновековната епоха.

Не по-малко е значението на приписките за историята на българския език, правопис и писмо. Поради своя извънтекстов, неканоничен характер те твърде често са писани на по-свободен, говорим език, понякога диалектно обагрен, което извънредно повишава тяхната лингвистическа стойност, тъй като дават много по-лесно достъп на нови форми и народна лексика (Мирчев/Mirchev 1978, 17).

Приписките предлагат неоченими данни не само на филолога и историка, но и на културолога, социолога, етнографа. С разнообразието на информацията, която съдържат, те възсздават една калейдоскопична картина на миналото на българския народ, представят критическото мислене и взаимоотношение между читател – книга – автор, което обяснява силния научен и обществен интерес към тях като самобитни исторически извори (Райков/Raykov 1992, 45). Като „историческа категория“ приписките възникват в определени условия, развиват се съобразно обстоятелствата и потребностите и при промяната на историческото време постепенно се изживяват. Тяхното създаване се подхранва както от всекидневния живот на българина, така и от стремежа му да съхрани и най-малката информация за своето време, семеен кръг, личностно развитие и тя да бъде ползвана от съвременниците и потомците му.

Използвани съкращения

НБКМ: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София;

ОННБ: Одеска национална научна библиотека, Одеса;

РГБ: Руската държавна библиотека, Русия;

РМ: Библиотека на Рилския манастир;

ЦИАИ: Църковно-историческия и архивен институт при Българската патриаршия

Литература

Ангелов 1963: Ангелов, Б. Още веднъж за дамаскинаря Йосиф Брадати. – *Език и литература*, 1963, № 2, 23–85.

Ангушева, Димитрова 2003: Ангушева, А., М. Димитрова. Другите авторитети: слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция. – *Годишник на Софийския университет, ЦСВП „Иван Дуйчев“*, 2003, т. 92 (11), 81 – 99.

- Бележки 2003, 2004:** Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова. *Бележки на българските книжовници X – XVIII в.* Т. 1. X – XV в. Т. 2. XVI – XVIII. София: НБКМ, 2003, 2004.
- БЕР:** *Български етимологичен речник.* София: Издателство на БАН, 1971-.
- Брага 2003:** Брага, Т. Деякі палеографічні особливості рукопису № 38/64 зі збірки В. І. Григоровича. – *Проблеми сучасного літературознавства*, 2003, Вип. 12, 250 – 255.
- Брага 2021:** Брага, Т. Малко познат дамаскин от Карловско-аджарската художествена школа: Одески дамаскин № 36 (62) – палеография, кодикология, датировка. – *Български език*, 2021, № 4, 60 – 77.
- Брага 2022а:** Брага, Т. *Одеските дамаскини от сбирката на В. И. Григорович – част от българското културно-историческо наследство. Палеография. Кодикология. Датировка.* Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, 25.02.2023. <<http://ibl.bas.bg/zashtita-na-disertatsionen-trud-na-tatyana-ivanovna-braga-za-pridobivane-na-obrazovatelnata-i-nauchna-stepen-vdoktorv/>>
- Брага 2022б:** Брага, Т. Одески дамаскин № 37 (63), новобългарски паметник от Котленската книжовна школа. Палеография. Кодикология. Датировка. – *Български език*, 2022, № 4, 68 – 86.
- Вътов 1962:** Вътов, В. Разкопки на Калето в гр. Свищов. – *Археология*, 1962, № 4, 7 – 15.
- Геров 1975 – 1978:** Геров, Н. Речник на българския език. Т. 1 – 6. София: Български писател, 1975 – 1978.
- Григорович 1848:** Григорович, В. *Очеркъ ученаго путешествия по Европейской Турцији (съ картою окрестностей Охридскаго и Преспанскаго озеръ)*, 1848, кн. 3, Казань: Отдельный оттиск из Ученых записок Казанского университета, 1848.
- Димитрова 2019:** Димитрова, Д. По махалата ще ги познаете (по примера на Филибе през XVI – XVII). – *Годишник на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*, 2019, 34, 147 – 162.
- Димитрова-Маринова 2005:** Димитрова-Маринова, М. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. – *Старобългарска литература*, 2005, 33 – 34, 380 – 393.
- Дьомина 1968:** Дьомина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века.* Т. 1. София: БАН, 1968.
- Дьомина 1985:** Дьомина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века.* Т. 3. София: БАН, 1985.
- Драголова, Бозукова 1994:** Драголова, Л., М. Бозукова. Приписки в славянските старопечатни книги XV – XVII в., съхранявани в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. – *Известия на НБКМ*, 1994, т. 22 (28).
- Енц. България 1984:** Енциклопедия България, Т. 4 (М – О). София: БАН, 1984.
- ИстР:** *Корпус средновековни текстове за Исторически речник на българския език (Histdict).* Портал за кирилometодиевистика Cyrillomethodiana на Катедрата по кирилometодиевистика на СУ „Св. Климент Охридски“ <<https://histdict.uni-sofia.bg/dictionary/search>>
- Кенанов 2000:** Кенанов, Д. *Старобългарска литература. Предговор, съставителство и коментар.* Велико Търново: Слово, 2000.
- Кийл 2005:** Кийл, М. *Хора и селища в България през османския период.* София: Амичия, 2005.
- Кодов, Райков, Кожухаров 1985:** Кодов, Хр., Б. Райков, Ст. Кожухаров. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора.* София: Свят, 1985.

- Коева 2000:** Коева, М. *Рилският манастир*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2000.
- Крестовский 1879:** Крестовский, В. *Двадцать месяцев в действующей армии (1877–1878)*. Т. 1, Санкт-Петербург: Типография МИД, 1879.
- Куев 1986:** Куев, К. *Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*, 2-ро преработено и допълнено издание. София: Наука и изкуство, 1986.
- Максимович 1997:** Максимович, К. А. Глоссы и интерполяции в Ефремовской кормчей XII в. – *Вопросы языкознания*, 1997, № 3, 89 – 94.
- Милтенов 2010:** Милтенов, Я. Чудно естъ бесѣдовати съ царемь... (Две приписки от ръкопис Sin. slav. 20/N). – В: *Филология. История. Изкуствознание*. Сборник изследвания в чест на проф. д.ф.н. Стефан Смядовски. Под ред. на проф. д.ф.н. А. Милтенова. София: Валентин Траянов, 2010, 65 – 72.
- Милтенов 2022:** Милтенов, Я. За някои редки думи в „маргиналните“ писмени свидетелства от X – XI в. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Под ред. на проф. Св.Коева, проф. М. Стаменов, София: БАН, 2022, 291 – 297.
- Милтенова 2009:** Милтенова, А. Книжнина през XVII в. Летописни бележки. – В: *История на българската средновековна литература*. Съст. А. Милтенова. София: Изток – Запад (2-ро изд.), 2009, 741 – 743.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*, 1978. София: Наука и изкуство.
- Мирчева 2016:** Мирчева, Б. Модели на приписки в два славяно-румънски преписа на Успение Кирилово. – *Кирило-Методиевски студии*, 2016, кн. 25, 446 – 467.
- Мирчева 2001:** Мирчева, Е. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. Велико Търново: Фабер, 2001.
- Мирчева 2006:** Мирчева, Е. *Германов сборник от 1359 г. Изследване и издание на текста*. София: Валентин Траянов, 2006.
- Мирчева 2014:** Мирчева, Е. Библейските текстове в българските дамаскини – начин на употреба. – *Известия на Института за български език*, 2014, кн. 27, 34 – 53.
- Митринов 2005:** Митринов, Г. *Родопско книжовно наследство. Райковски дамаскин*. Варна: Изд. на Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“, 2005.
- Митринов 2020:** Митринов, Г. Пояснените думи в среднородопските възрожденски писмени паметници с гръцко писмо. – *Известия на Института за български език*, 2020, кн. 33, 131 – 165.
- Мичева 2015:** Мичева, В. *Картината на света в новобългарските дамаскини*. София: ДиоМира, 2015.
- Мичева 2016:** Мичева, В. Диалектно и книжовно в езика на новобългарските дамаскини. – В: *Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието*. Юбилеен сборник. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2016, 59 – 63.
- Мичева-Пейчева 2007:** Мичева-Пейчева, К. Етнокултурна семантика на „чист“ в новобългарските дамаскини. – *Българска реч*, 2007, № 2, 98 – 106.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: БАН, 1941.
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013.
- Мочульский 1890:** Мочульский, В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. – *Летопись Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете*. Одесса: Типография Императорского университета, 1890, 100 – 114.

- Мочульский 1903:** Мочульский, В. *Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов. К бытовой истории болгар.* Одесса: Типография Императорского новороссийского университета, 1903.
- Петканова 2001:** Петканова, Д. *Българска средновековна литература* (4-то разширено издание). Велико Търново: Абагар, 2001.
- Петканова-Тотева 1965:** Петканова-Тотева, Д. *Дамаскините в българската литература.* София: БАН, 1965.
- Петканова, Буюклиев 1986:** Петканова, Д., Ив. Буюклиев. Образът на старобългарския книжовник според приписките по българските ръкописи. – *Български език и литература*, 1986, № 6, 38 – 49.
- Петкович 1865:** Петкович, К. П. Обзор афонских древностей. – *Приложение к VI-му тому Записок Императорской академии наук*, 1865, № 4.
- Радославова 2020:** Радославова, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар* = *Studia mediaevalia Slavica et Byzantina*, 6. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020.
- Райков 1992:** Райков, Б. Приписките в системата на старата българска книжнина. – *Palaeobulgarica*, 1992, № 2, 38 – 49.
- РБЕ:** *Речник на българския език.* София: БАН, 1971 – <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>
- РБЛ 3:** *Речник на българската литература*, т. 3, 1982. София: Издателство на БАН.
- РКЕНО 2012:** *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*, гл. ред. Е. И. Дьомина. София: Валентин Траянов, 2012.
- Романски 1937:** Романски, Ст. Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович. – *СпБАН: Клон историко-филологичен и философско-обществен*, 1937, кн. 54, 159 – 175.
- Спростанов 1906 – 1907:** Спростанов, Е. Бележки и приписки от софийските църкви. – *СБНУ, дял Историко-филологичен и фолклорен*, 1906 – 1907, кн. 22 – 23.
- Срезневский 1902:** Срезневский, И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.* Т. 2. Санкт-Петербург: Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, 1902.
- СтбР 1999, 2009:** *Старобългарски речник.* Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. I. София: Валентин Траянов, 1999; Т. II. София: Валентин Траянов, 2009.
- Стефанов 1958:** Стефанов, С. Принос към старата история на Свищов до средата на XVIII в. – В: *Сто години Народно читалище – Свищов.* Под ред. на Р. Казански, 1958, 337 – 365.
- Стоянович 1903:** Стоянович, Љ. *Каталог народне библиотеке у Београду. IV Рукописи и старе штампане књиге.* Београд: САНУ, 1903.
- Тихомиров, Муравьев 1982:** Тихомиров, М. Н., А. В. Муравьев. *Русская палеография.* Учебное пособие. 2-рое издание. Москва: Высшая школа, 1982.
- Узунова 1997:** Узунова, Е. Бележки на българските книжовници от XV – XVII в. и тяхното значение за българската историческа лексикология. Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на филологическите науки“, 1997.
- Цибранска-Костова 2015:** Цибранска-Костова, М. Кокалянският поменик. Издание на текста и изследване. – *Palaeobulgarica*, 2015, № 3, 563 – 570.
- Цибранска-Костова 2021:** Цибранска-Костова, М. *Прохирон/Закон градски. Юридическото наследство на православното славянство.* София: Валентин Траянов, 2021.

Чолева-Димитрова 2002: Чолева-Димитрова, А. Имената на махалите в гр. София през XVI – XVII век. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Т. 6. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2002, 176 – 194.

References

- Angelov 1963:** Angelov, B. Oshte vednazh za damaskinarya Yosif Bradati [Once again for the damascener Joseph Bradati]. – *Ezik i literatura*, 1963, № 2, 23 – 85.
- Angusheva, Dimitrova 2003:** Angusheva, A., M. Dimitrova. Drugite avtoriteti: slova protiv magyosnitsi i bayachki v damaskinarskata traditsiya [The Other Authorities: Words Against Sorcerers and Soothsayers in the Damascene Tradition]. – *Godishnik na Sofiyiskiya universitet*, TSSVP “Ivan Duychev”, 2003, t. 92 (11), 81 – 99.
- Belezhki 2003, 2004:** Hristova, B., D. Karadzheva, E. Uzunova. *Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X – XVIII*. [Notes of the Bulgarian writers X – XVIII cc.] Vol. 1. X – XV v. Vol. 2. XVI – XVIII. Sofia: NBKM, 2003, 2004.
- BER:** *Balgarski etimologichen rechnik* [Bulgarian etymological dictionary]. Sofia: BAN, 1971-.
- Braga 2003:** Braga, T. Deyaki paleografichni osoblivosti rukopisu № 38/64 zi zbirki B.I. Grigorovicha [Some paleographic features of the manuscript № 38/64 from the collection of B. I. Gryhorovich]. – *Problemi suchasnogo literaturoznavstva*, 2003, Vip. 12, 250 – 255.
- Braga 2021:** Braga, T. Malko poznat damaskin ot Karlovsko-adzharskata hudozhestvena shkola: Odeski damaskin № 36 (62) – paleografiya, kodikologiya, datirovka [A little-known damaskin from the Karlov-Adzhar school of art: Odesa damascus № 36 (62) – paleography, codicology, dating]. – *Bulgarski ezik*, 2021, № 4, 60 – 77.
- Braga 2022a:** Braga, T. *Odeskite damaskini ot sbirkata na V. R. Grigorovich – chast ot balgarskoto kulurno-istoricheskoto nasledstvo. Paleografiya. Kodikologiya. Datirovka*. Avtoreferat na disertatsionen trud za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen “doktor” [Odessa damascenes from the collection of V. I. Grigorovich – part of Bulgarian cultural and historical heritage. Paleography. Codicology. Dating. Autoabstract of a dissertation work for the award of an educational and scientific degree “doktor”] 25.02.2023. <<http://ibl.bas.bg/zashtita-na-disertatsionen-trud-na-tatyana-ivanovna-braga-za-pridobivane-na-obrazovatelnata-i-nauchna-stepen-vdoktorv/>>
- Braga 2022b:** Braga, T. Odessa Damaskin № 37 (63), novobalgarski pametnik ot Kotlenskata knizhovna shkola. Paleografiya. Kodikologiya. Datirovka [Odessa Damaskin №. 37 (63) – A Modern Bulgarian manuscript from the Kotel Literary School. Paleography. Codicology. Dating]. – *Bulgarski ezik*, 2022, № 4, 68 – 86.
- Choleva-Dimitrova 2002:** Choleva-Dimitrova, A. Имената на махалите в гр. София през XVI – XVII век [The names of the neighborhoods in the city of Sofia in the 16th – 17th centuries.]. – In: *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika* [Status and problems of Bulgarian onomastics], Т. 6. Велико Търново: УИ “Св. св. Кирил и Методий”, 2002, 176 – 194.
- Dëmina 1968:** Dëmina, E. I. *Tihonravovskiĭ damaskin. Bolgarskiĭ pamiatnik XVII veka*. Т. 1. [Tikhonravov’s Damascene. Bulgarian monument of the 17th c., Part 1]. Sofia: BAN, 1968.
- Dëmina 1985:** Dëmina, E. I. *Tihonravovskiĭ damaskin. Bolgarskiĭ pamiatnik XVII veka*. Т. 3. [Tikhonravov’s Damascene. Bulgarian monument of the 17th c., Part 3]. Sofia: BAN, 1985.
- Dimitrova 2019:** Dimitrova, D. Po mahalata shte gi poznaete (po primera na Filibe prez XVI – XVII v.) [You will recognize them by the neighborhood (following the example of Philibe in 16th – 17th century)]. – *Godishnik na Istoricheskiya fakultet na VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“*, 2019, XXXIV, 147 – 162.

- Dimitrova-Marinova 2005:** Dimitrova-Marinova, M. Pouchenieto kam zhenite i momite v rakopisnata traditsiya ot vtorata polovina na XVIII v. [The instruction to women and maidens in the manuscript tradition from the second half of the 18th century]. – *Starobalgarska literatura*, 2005, 33 – 34, 380 – 393.
- Dragolova, Bozukova 1994:** Dragolova, L., M. Bozukova. Pripiski v slavyanskite staropechatni knigi XV – XVII v., sahranyavani v Narodnata biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodiy” [Entries in Slavic old printed books XV – XVI centuries, stored in the National Library “St. st. Cyril and Methodius”]. – *Izvestiya na NBKM*, 1994, t. 22 (28).
- Ents. Bulgaria 1984:** *Entsiklopediya Bulgaria*, T. 4 (M – O). [Encyclopedia Bulgaria, T. 4 (M – O)]. Sofia: BAN, 1984.
- Gaffiot 1934:** Gaffiot, F. *Dictionnaire Latin-Français*, Paris, 1934.
- Gardthausen 1913:** Gardthausen, V. *Griechische Palaeographie*. Leipzig: Veit, 1913.
- Gerov:** Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. [Bulgarian language dictionary]. T. 1 – 6. Sofia: Balgarski pisatel, 1975 – 1978.
- Grigorovich 1848:** Grigorovich, V. *Ocherk uchenago puteshestviia po Evropeyskoj Turtsii (sa kartoiu okrestnostei Ohridskago i Prespanskago ozera)* [Outline of a scholarly trip to European Turkey (with a map of the surroundings of Lake Ohrid and Lake Prespa)]. Kazan: Otdelnyi ottisk iz Uchënykh zapisok Kazanskogo universiteta, 1848.
- IstR:** *Korpus srednevekovni tekstove za Istoricheski rechnik na balgarskiya ezik* [Corpus of medieval texts for the Historical Dictionary of the Bulgarian language] (Histdict). Portal za kirilometodievistika Cyrillomethodiana na Katedrata po kirilometodievistika na SU “Sv. Kliment Ohridski” <<https://histdict.uni-sofia.bg/dictionary/search>>
- Kenanov 2000:** Kenanov, D. *Starobalgarska literatura. Predgovor, sastavitelstvo i komentar* [Old Bulgarian literature. Foreword, composition and commentary]. Veliko Tarnovo: Slovo, 2000.
- Kiy1 2005:** Kiy1, M. *Hora i selishta v Bulgaria prez osmanskiya period* [People and settlements in Bulgaria during the Ottoman period]. Sofia: Amitichiya, 2005.
- Kodov, Raykov, Kozhuharov 1985:** Kodov, Hr., B. Raykov, St. Kozhuharov. *Opis na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Zografskiya manastir v Sveta gora* [Inventory of the Slavic manuscripts in the library of the Zograf Monastery in Sveta Gora]. Sofia: Svyat, 1985.
- Koeva 2000:** Koeva, M. *Rilskiyat manastir* [The Rila Monastery]. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2000.
- Krestovskii 1879:** Krestovskii, V. *Dvadsat' mesiatsev v deistvuiushchei armii (1877 – 1878)* [Twenty months in the active army (1877 – 1878)]. T. 1, Sankt-Peterburg: Tipografia MID, 1879.
- Kuev 1986:** Kuev, K. *Sadbata na starobalgarskata rakopisna kniga prez vekovete* [The fate of the Old Bulgarian manuscripts over the centuries], 2-ro preraboteno i dopalнено izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo, 1986.
- Maksimovich 1997:** Maksimovich, K. A. Glossy i interpoliatsii v Efremovskoi kormchei XII v. [Glosses and interpolations in the Efremovskaya helmsman of the 12th century]. – *Voprosy iazykoznanii*, 1997, № 3, 89 – 94.
- Micheva 2015:** Micheva, V. *Kartinata na sveta v novobalgarskite damaskini* [The picture of the world in the new Bulgarian damaskines]. Sofia: DioMira, 2015.
- Micheva 2016:** Micheva, V. Dialektno i knizhovno v ezika na novobalgarskite damaskini [Dialect and literature in the language of the New Bulgarian Damascenes]. – In: *Profesor Ivan Kochev – zhivot, otdaden na ezikoznaniето* [Professor Ivan Kochev – a life devoted to linguistics]. Yubileen sbornik. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2016, 59 – 63.

- Micheva-Peycheva 2007:** Micheva-Peycheva, K. Etnokulturna semantika na chist v novobalgarskite damaskini [Ethnocultural semantics of purely in Modern Bulgarian Damaskins]. – *Bulgarska rech*, 2007, № 2, 98 – 106.
- Miltenov 2010:** Miltenov, Ya. Chudno est besb'dovati sa tsarem ... (Dve pripiski ot rakopis Sin. slav. 20/N). [It is wonderful to talk with the king ... (Two notes from the manuscript Sin. slav. 20/N)] – In: *Filologiya. Istorija. Izkustvoznanie. Sbornik izsledvaniya v chest na prof. Stefan Smyadovski* [Philology. History. Art science. Collection of studies in honor of Prof. Dr. Stefan Smiadovski], ed. by prof. A. Miltenova. Sofia: Valentin Trayanov, 2010, 65 – 72.
- Miltenov 2022:** Miltenov, Ya. Za nyakoi redki dumi v “marginalnite” pismeni svidetelstva ot X – XI v. [For some rare words in the “marginal” written testimonies from the 10th – 11th centuries]. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”* [Proceedings from the International Annual Conference of the Institute of the Bulgarian Language “Prof. Lubomir Andreychin”], ed. by prof. Sv. Koeva, prof. M. Stamenov, Sofia: BAN, 2022, 291 – 297.
- Miltenova 2009:** Miltenova, A. Knizhnina prez XVII v. Letopisni belezhki [Literature in the 17th century. Chronicle notes]. – In: *Istorija na bulgarskata srednovkovna literatura* [History of Bulgarian medieval literature], ed. by A. Miltenova. Sofia: Iztok – Zapad (2 izd.), 2009, 741 – 743.
- Mirchev 1978:** Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*, 1978. Sofia: Nauka i izkustvo
- Mircheva 2016:** Mircheva, B. Modeli na pripiski v dva slavyano-rumanski prepisa na Usenie Kirilovo. [Models of marginal notes in two Slavic-Romanian transcripts the Repose of Kiril]. – *Kirilo-Methodievski studii*. 2016, kn. 25, 446 – 467.
- Mircheva 2001:** Mircheva, E. *Nedamaskinovi slova v novobalgarskite damaskini ot XVII vek* [Not-Damaskins texts in the Modern Bulgarian Damaskins of the 17th century]. VelikoTarnovo: Faber, 2001.
- Mircheva 2006:** Mircheva, E. *Germanov sbornik ot 1359 g. Izsledvane i izdanie na teksta*. [German Miscellany of 1359. Research and edition of the text]. Sofia: Valentin Trayanov, 2006.
- Mircheva 2014:** Mircheva, E. Bibleyskite tekstove v balgarskite damaskini – nachin na upotreba [Biblical texts in Bulgarian damascenes – method of use]. – *Izvestiya na Instituta za bulgarski ezik*, 2014, kn. 27, 34 – 53.
- Mitrinov 2005:** Mitrinov, G. *Rodopsko knizhovno nasledstvo. Raykovski damaskin* [Rhodope literary heritage. Raykovsky damaskin]. Varna: Izd. na Varnenskiya svoboden universitet “Chernorizets Hrabar”, 2005.
- Mitrinov 2020:** Mitrinov, G. Poyasnenite dumi v srednorodopskite vazrozhdenski pismeni pametnitsi s gratsko pismo [The explained words in the Middle Rhodope Revival written monuments with Greek script]. – *Izvestiya na Instituta za bulgarski ezik*, 2020, kn. XXXIII, 131 – 165.
- Mladenov 1941:** Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik* [Etymological and orthographic dictionary of the Bulgarian literary language]. Sofia: BAN, 2041.
- Mladenova, Velcheva 2013:** Mladenova, O., B. Velcheva. Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek. [Lovech damaskin. Modern Bulgarian manuscript from XVII c.]. Sofia: Natsionalna biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2013.
- Mochul'skiĭ 1890:** Mochul'skiĭ, V. N. Opisanie rukopiseĭ V. I. Grigorovicha [Description of the manuscripts of V. I. Grigorovich]. – *Letopis' Istoriko-filogicheskogo obshchestva pri imperatorskom Novorossiyskom universitete*. Odessa: Tipografiya Imperatorskogo universiteta, 1890, 100 – 114.

- Mochul'skiĭ 1903:** Mochul'skiĭ, V. N. *Slova i poucheniia, napravlennye protiv iazycheskikh verovaniĭ i obriadov. K bytovoĭ istorii bolgar* [Words and teachings directed against pagan beliefs and rituals. To the household history of the Bulgarians]. Odessa: Tipografia Imperatorskogo novorossiĭskogo universiteta, 1903.
- Petkanova 2001:** Petkanova, D. *Balgarska srednovekovna literatura* [Bulgarian medieval literature]. (4-to razshireno izdanie). Veliko Tarnovo: Abagar, 2001.
- Petkanova, Buyukliev 1986:** Petkanova, D., Iv. Buyukliev. *Obrazat na starobalgarskiya knizhovnik spored pripiskite po balgarskite rakopisi* [The image of the Old Bulgarian scribe according to the inscriptions on the Bulgarian manuscripts]. – *Bulgarski ezik i literatura*, 1986, № 6, 38-49.
- Petkanova-Toteva 1965:** Petkanova-Toteva, D. *Damaskinite v balgarskata literatura* [The Damascenes in Bulgarian literature]. Sofia: BAN, 1965.
- Petkovich 1865:** Petkovich, K. P. *Obzor afonskikh drevnostei. – Prilozhenie k VI-mu tomu Zapisok Imperatorskoĭ akademii nauk*, 1865, № 4.
- Petrovszky 2017:** Petrovszky, K. *Marginal Notes in South Slavic Written Culture. Between Practicing Memory and Accounting for the Self. – Cahiers du monde russe*, 2017, 58, 483 – 502.
- Radoslavova 2020:** Radoslavova, D. *Balgarskata knizhnina ot XVII vek: tsentrove, knizhovnitsi, repertoar* [Bulgarian literature from the 17th century: centers, booksellers, repertoire]. Sofia, 2020.
- Raykov 1992:** Raykov, B. *Pripiskite v sistemata na starata balgarska knizhnina* [The inscriptions in the system of the old Bulgarian literature]. – *Palaeobulgarica*, 1992, № 2, 38 – 49.
- RBE:** *Rechnik na balgarskiya ezik* [Dictionary of the Bulgarian language]. Sofia: BAN, 1971– <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>
- RBL:** *Rechnik na balgarskata literatura* [Dictionary of Bulgarian literature]. Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- RKENO 2012:** *Rechnik na knizhovniya balgarski ezik na narodna osnova ot XVII vek* [Dictionary of the Literary Bulgarian Language on a Folk Basis from the 17th century], ed. by E. I. Dyomina. Sofia: Valentin Trayanov, 2012.
- RMikl.:** Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862 – 1865.
- Romanski 1937:** Romanski, St. *Balgarski vaprosi v prepiskata na I. I. Sreznevski s V. I. Grigorovich* [Bulgarian issues in the correspondence of I. I. Sreznevski with V. I. Grigorovich]. – *SpBAN: Klon istoriko-filologichen i filosofsko-obshtestven*, 1937, kn. 54, 159 – 175.
- Sprostanov 1906 – 1907:** Sprostanov, E. *Belezhki i pripiski ot sofiiyskite tsarkvi* [Notes from the Sophia churches]. – *SBNU, dyal Istoriko-filologichen i folkloren*, 1906 – 1907, kn. 22 – 23.
- Sreznevskiĭ 1895:** Sreznevskiĭ, I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam* [Materials for the dictionary of the Old Russian language according to written monuments]. T. 2. Sankt-Peterburg: izdaniye Otdeleniya russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoĭ akademii nauk, 1895.
- StbR 1999, 2009:** *Starobalgarski rechnik* [Old Bulgarian dictionary], ed. by D. Ivanova-Mircheva. T. 1. Sofia: Valentin Trayanov, 1999; T. 2. Sofia: Valentin Trayanov, 2009.
- Stefanov 1956:** Stefanov, S. *Prinos kam starata istoriya na Svishtov do sredata na XVIII v.* [Contribution to the old history of Svishtov until the middle of the 18th century]. – In: *Sto*

godini Narodno chitalishte – Svishtov [One hundred years of the People's Community Center – Svishtov], ed. by R. Kazanski, 1956, 337 – 365.

Stoyanovich 1903: Stojanović, Lj. *Katalog narodne biblioteke u Beogradu* [Catalog of the National Library in Belgrade]. IV Rukopisi i stare shtampane knjige. Beograd, 1903.

Tikhomirov, Murav'ëv 1982: Tikhomirov, M. N., A. V. Murav'ëv. *Russkaia paleografia* [Russian paleography]. Uchebnoe posobie. 2-roe izdanie. Moskva: Vysshiaia shkola, 1982.

Tsibranska-Kostova 2015: Tsibranska-Kostova, M. Kokalyanskiyat pomenik. Izdanie na teksta i izsledvane [The Kokalyane Beadroll: Text edition and survey]. – *Palaeobulgarica*, 2015, № 4, 27 – 62.

Tsibranska-Kostova 2021: Tsibranska-Kostova, M. *Prohiron/Zakon gradski. Yuridicheskoto nasledstvo na pravoslavnoto slavyanstvo*. [Prochiron/Zakon gradski. The legal heritage of Orthodox Slavs]. Sofia: Valentin Trayanov, 2021.

Uzunova 1997: Uzunova, E. *Belezhki na balgarskite knizhovnitsi ot XV – XVII v. i tyahnoto znachenie za balgarskata istoricheska leksikologiya* [Notes of Bulgarian scribes from the 15th – 17th centuries and their importance for Bulgarian historical lexicology]. Disertatsiya za prisazhdane na nauchnata stepen “kandidat na filologicheskite nauki”, 1997.

Vatov 1962: Vatov, V. Razkopki na Kaleto v gr. Svishtov [Excavations of Kaleto in the town of Svishtov]. – *Arheologiya*, 1962, № 4, 7 – 15.

д-р Татяна Брага
Институт за български език
Българска академия на науките
t.braga@ibl.bas.bg
<https://orcid.org/0000-0001-9315-265X>

Tatyana Braga, PhD
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
t.braga@ibl.bas.bg
<https://orcid.org/0000-0001-9315-265X>